

Latinské sufixálne derivačné morfémy a možnosti ich klasifikácie

Slavka Oriňáková

Ústav jazykových kompetencií, Centrum celoživotného a kompetenčného
vzdelávania, Prešovská univerzita, Prešov

Latinské sufixálne morfémy a hlavne problematika ich klasifikácie predstavujú jednu z kľúčových tém nedávno ukončenej dizertačnej práce Morfematická štruktúra latinských substantív a adjektív. Morfematický výskum latinčiny sa začal na Prešovskej univerzite v roku 2000, odvtedy boli odprezentované niektoré čiastkové výsledky výskumu. Ide v podstate o pokus aplikovať moderné lingvistické prístupy a metódy výskumu na mŕtvy jazyk – latinčinu. V súčasnosti sa sústreďujeme na výskum tých morfémy latinských substantív a adjektív, ktoré nie sú súčasťou obligatórnej morfematickej štruktúry K-R (K = koreňová morféma, R = relačná morféma), teda na morfémy iné ako koreňové a relačné gramatické, čo vôbec nie je ojedinelý prístup k tejto problematike (pozri Bosák, 1985, s. 36 – 39). Skúmali sme takmer 10 000 latinských lexikálnych jednotiek vybraných z Latinsko-českého slovníka autorov J. M. Pražáka, F. Novotného a J. Sedláčka z roku 1980. Tento slovník dobre zachytáva lexiku klasického, prípadne až strieborného obdobia (80 pred n. l. – 14 n. l. alebo až 117 n. l.), t. j. obdobia, keď sa latinský jazyk ustálil a dominovala v ňom snaha o čistotu jazyka bez cudzích, zastaraných či neobvyklých slov.

Základné definície jednotlivých typov morfémy a iných segmentov preberáme z Morfematického slovníka slovenčiny (1999, s. 36 – 40, ďalej MSS), ktorý je jedným z východiskových teoretických a metodologických materiálov pre tento výskum, zo Slovníka koreňových morfémy slovenčiny Sokolovej a kol. (2005) ako aj od J. Horackého (1964) a J. Bosáka (1985).

MSS rozlišuje mutačné derivačné morfémy, ktoré vytvárajú novú lexému so zmenou významu, môžu a nemusia meniť slovný druh, modifikačné derivačné morfémy – vytvárajú novú lexému modifikovaním významu jednej lexémy bez zmeny slovného druhu, transpozičné derivačné morfémy, ktoré menia slovný druh lexémy bez zmeny významu, lexikalizované derivačné morfémy, teda sufixy s lexikalizovaným významom (1999, s. 36 – 40).

J. Bosák chápe sufixálne morfémy ako istý druh operátorov a rozlišuje štyri druhy týchto operátorov: 1. klasifikátory – zaraďujú slovný tvar k substantívam, adjektívam alebo verbám, 2. modifikátory, ktoré modifikujú význam koreňovej morfémy v rámci toho istého slovného druhu, 3. translátory prevádzajú koreňovú morfému z jedného slovného druhu do iného, 4. kompletizátory, ktoré dopĺňajú, vyrovnávajú morfematickú štruktúru istého typu (1985, s. 67 – 68).

V porovnaní s prefixálnymi derivačnými morfémy je množina sufixálnych morfémy latinských substantív a adjektív oveľa početnejšia. Ide o vyše 100 morfémy, väčšina z nich má viacero variantov, zatiaľ čo prefixov je 31, s variantmi 92 morf. Suffixy môžu

stát' v niekoľkých pozíciách vzhľadom na koreň, podliehajú morfonologickým zmenám, rozširujú sa o ďalšie segmenty – infixy spravidla zľava, výnimočne sprava, čím vznikajú hypermorfémy, napr. *-i:tās-*, *-ā:men-* (termín porov. MSS, 1999).

Forma latinských sufixálnych morfém je rozmanitá. Latinské jadrové sufixálne morfémy sú tvorené minimálne jednou fonémou, vokálom (V) alebo konsonantom (C), maximálne piatimi fonémami, pričom päťhláskové sufixy sú zriedkavé. Univokálne sufixy s trojpercentným zastúpením a unikonsonantické so štvorpercentným zastúpením nepatria svojou štruktúrou do centra latinského sufixálneho systému. Sú však značne frekventované, nachádzajú sa vo viac ako 30 % lexikálnych jednotiek hlavne vďaka sufixom *-i-* (viac ako 600 slov) a *-t-* (asi 3000 slov).

Latinské sufixy majú najčastejšie štruktúru VC (asi 46 %, napr. *-āl-*, *-ōn-*), iné štruktúry sú ojedinelé. Kombinácia CV sa objavila iba v dvoch raritných, resp. unikátnych sufixoch (*-ri-*, *:bi-*). Zriedkavá je sufixálna morféma zložená z dvoch konsonantov (CC, *-nd-*).

Štruktúru s tromi fonémami má spolu 31 % sufixálnych morfém. Približne rovnaké zastúpenie majú sufixy so štruktúrou VCC (asi 11 %, napr. *-esc-*, *-est-*, *-āns-* atď.), CVC (viac ako 9 %, napr. *-din-*, *-tāt-* atď.) a rovnako VCV (asi 9 %, *-āri-*, *-ici-*, *-iti-* atď.). Zloženie VVC má iba sufix *-iōn-*, ktorý je však veľmi frekventovaný, obsahuje ho vyše 1100 slov, čo je asi 11 % skúmaného súboru lexém. Naopak štruktúru CCV nachádzame len v raritnej morféme *:bri-*, tá však existuje iba v rozšírenej forme (*-u:bri-*, *-i:bri-*).

Viacfonematické sufixálne morfémy sú zriedkavé. Môžeme sa stretnúť so zložením VCVC (asi 5 %, napr. *-itim-*), CVCC (3 %, *-cund-*, *-bund-*), štruktúru VCCV má unikátny sufix *-usti-*, VCVV zas unikátny sufix *-ulei-*. Päťhláskové zloženie VCVCV má sufix *-imōni-*, VCVC má sufix *-ulent-* (resp. *-olent-*), VCCVC *-aster-* a *-ester-*.

Rozširovaním sufixálnych derivačných morfém z oboch strán vznikajú hypermorfémy s podstatne zložitejšou fonematickou štruktúrou ako majú jadrové morfémy. Podobne ako v slovenčine aj v latinčine môže byť sufixálna derivačná morféma rozšírená aj niekoľkonásobne (napr. *-it:ū:din-/it:ū:dō-*, *-i:un:c:ul-*).

Možnosti klasifikácie latinských sufixov

Podobne ako bádatelia v oblasti latinskej slovotvorby museli pristúpiť k roztriedeniu slovotvorných prostriedkov, prefixov a hlavne sufixov, aj v našej práci sme riešili klasifikáciu morfém ako jednu z najdôležitejších úloh. Inšpirovať sa tu možno metódami použitými v latinskej slovotvorbe. K. Brugmann (1906, in: Pultrová, 2004, s. 143 – 151), predstaviteľ tradičnej metódy na začiatku 20. storočia, si zvolil za kritérium klasifikácie latinských sufixov ich formálnu štruktúru (porov. Pultrová, 2004, s. 144), čím dospel k relatívne prehľadnému systému sufixov. M. Dokulil (1962) uprednostňuje funkčné hľadisko, zohľadňuje slovný druh motivanta aj motivátu a slová napokon rozdeľuje podľa určitých slovotvorných tried (onomaziologických kategórií). M. Leumann modifikuje Brugmannovu metódu klasifikácie sufixov podľa ich formy (1977), ale v inom výskume navrhuje aj klasifikáciu podobnú Dokulilovej (1944, in: Pultrová, 2004, s. 143 – 151). Na základe kombinácie dvoch aspektov, slovného druhu motivanta a slovného druhu motivátu, zostavil deväť základných kategórií (desubstan-

tívne substantíva, desubstantívne adjektíva, desubstantívne slovesá, deadjektívne substantíva atď.). Túto zložitú klasifikáciu Leumann nedokončil.

Inventár sufixálnych morféme z nášho výskumu a ich charakteristiky umožňujú ich triedenie z rôznych hľadísk. Ďalej ponúkame jednoduché klasifikácie na základe niektorých markantných vlastností.

I. Funkčné hľadisko:

1. Čisto substantívne sufixy (slovnodruhovo silné, t. j. zaradia lexému do jedného konkrétneho slovného druhu): všetky sufixy zakončené na *n* a v nominatívne sg. na *ō*: *-in-/ō-*, *-dīn-/dō-*, *-ā:gin-/ā:gō-*, *-ī:gin-/ī:gō-*, *-ū:gin-/ū:gō-*, *-ōn-/ō-*, *-iōn-/iō-*, ďalšie: *-c-*, *-īc-/īx-*, *-ic-/ex-*, *-ule-/le-*, *-ēl-*, *-bul-*, *-al-/āl-*, *-ōr-/or-*, *-er-/us-*, *-ar-*, *-itr-*, *-min-/men-*, *-ōn-*, *-imōni-*, *-īti-*, *-uri-*, *-āci-*, *-ūci-*, *-ri-*, *-:bri-*, *-:bi-*, *-īdi-*, *-usti-*, *-ulei-*, *-ēd-/ēs-*, *-ig-*, *-ment-*, *-tāt-*, *-ēt-*, *-cr-*, *-ur-*, *-īr-*.

2. Čisto adjektívne sufixy (slovnodruhovo silné): *-āc-*, *-āc-/āx-*, *-āl-*, *-b-*, *-bil-*, *-ūl-*, *-ār-*, *-er-/r-*, *-er-/es-*, *-tin-*, *-urn-*, *-īci-*, *-bund-*, *-cund-*, *-īm-*, *-inqu-*, *-nt-*, *-est-*, *-ōt-*, *-ōs-*, *-ici-*, *-ēsīm-*, *-ulent-*, *-olent-*.

3. Slovnodruhovo slabé sufixy so zmiešanou funkciou (môžu vytvárať substantíva aj adjektíva): *-īc-/ic-*, *-ūc-*, *-e-*, *-āce-*, *-i-*, *-u-*, *-br-*, *-n-*, *-ān-*, *-ēn-*, *-īn-/in-*, *-ūn-*, *-cin-*, *-ern-*, *-āri-*, *-it-/es-*, *-et-/es-*, *-t-*, *-āt-*, *-it-*, *-āne-*, *-ul-*, *-ell-*, *-ill-*.

Je tu aj skupina sufixov, ktoré sú napríklad substantívne, ale objavila sa aj určitá výnimka, teda adjektívum utvorené substantívnym sufixom a naopak, nájdeme aj substantíva výnimočne vytvorené adjektívnym sufixom (prípadne substantivizáciou). K čisto substantívnym sufixom tak môžeme priradiť podskupinu sufixálnych morféme s adjektívnymi výnimkami (*-tr-*, *-ūr-*, *-āt-/ās-*), k čisto adjektívnym sufixom zas podskupinu so substantívnymi výnimkami (*-id-*, *-nd-*, *-itim-*, *-ānt-/āns-*, *-ēnt-/ēns-*, *-ēns-*, *-īv-*).

II. Morfológické (deklinačné) hľadisko:

1. *Deklinačne silné sufixálne morfémy*. Sú to derivačné sufixálne morfémy, ktoré si vynucujú použitie relačných gramatických morféme určitej deklinácie. Predstavujú viac ako 60 % sufixov. Najvýraznejšie sa presadzuje III. deklinácia. Substantívne sufixálne morfémy, ktoré na seba viažu relačné morfémy III. deklinácie, zvyknú používať v nominatívne sg. určitý alternant. K sufixom III. deklinácie patria *-in-/ō-*, *-dīn-/dō-*, *-ā:gin-/ā:gō-*, *-ī:gin-/ī:gō-*, *-ū:gin-/ū:gō-*, *-ōn-/ō-*, *-iōn-/iō-*, *-īc-/īx-*, *-āc-/āx-*, *-ic-/ex-*, *-āl-*, *-al-/āl-*, *-bil-*, *-ūl-*, *-ōr-/or-*, *-er-/us-*, *-ar-*, *-ār-*, *-er-/es-*, *-min-/men-*, *-ēd-/ēs-*, *-nt-*, *-ānt-/āns-*, *-ēnt-/ēns-*, *-ēns-*, *-tāt-*, *-it-/es-*, *-et-/es-*, *-āt-/ās-*. Suffixmi spájajúcimi sa s relačnými morfédami II. deklinácie sú: *-bul-*, *-cr-*, *-āci-*, *-u:bri-/i:bri-*, *-īdi-*, *-usti-*, *-ulei-*, *-ule-/le-*, *-ment-*, *-ēt-*. Relačné morfémy I. deklinácie si vyžadujú sufixy: *-ēl-*, *-ūr-*, *-ūci-*, *-ri-*, *-u:bi-/i:bi-*. Pri adjektívnych sufixoch s charakteristikou deklinačne silný sufix musíme rátať s väzbou na dve deklinácie v prípade, že vytvárajú adjektívum I. a II. deklinácie. Také sú sufixy *-b-*, *-āc-*, *-nd-*, *-bund-*, *-cund-*, *-id-*, *-āri-*, *-īci-*, *-ici-*, *-īm-*, *-tin-*, *-urn-*, *-ōs-*, *-ōt-*, *-īv-*.

2. *Deklinačne slabé sufixálne morfémy*. Tieto morfémy sa môžu spájať s relačnými morfédami minimálne dvoch deklinácií. Ide o necelých 40 % sufixov. Sú to väčšinou morfémy, ktoré môžu lexémy zaradiť do jednej z dvoch deklinácií. Suffixov, pri ktorých sa dajú predpokladať tri a viac deklinácií, je veľmi málo (napr. *-t-*). Za deklinačne slabé sufixy považujeme *-c-*, *-īc-/ic-*, *-ūc-*, *-āce-*, *-e-*, *-i-*, *-u-*, *-itr-*, *-n-*, *-ān-*, *-īn-/in-*,

-ēn-, -ūn-, -ōn-, -ern-, -imōni-, -iti-, -uri-, -itim-, -ēsīm-, -inqu-, -ulent-/olent-, -t-, -āt-, -it-, -āne-.

III. Sémantické hľadisko:

K sémantickej klasifikácii možno pristupovať podľa jednotlivých onomaziologických kategórií, ktoré v slovenčine rozpracoval J. Furdík (porov. Furdík, 2004). Osobitne tu treba posudzovať sufixálne morfémy v substantívach aj v adjektívach a zároveň brať do úvahy slovnodruhovú príslušnosť motivanta skúmanej lexikálnej jednotky. Z hľadiska onomaziologických kategórií, v ktorých sa sufixy vyskytujú, ich možno rozdeliť do troch veľkých skupín:

1. mutačné sufixálne morfémy (napr. -e-, -ān-, -ēn-, -īv-, -āri-);
2. transpozičné sufixálne morfémy (napr. -iōn-, -tāt-/tās-, -ēl-, -in-/ō-, -din-);
3. modifikačné sufixálne morfémy (napr. -īc-/īx-, -ili-, -ēt-, -ul-, -ell-).

Vzhľadom na vysokú mieru homonymie a synonymie latinských jazykových jednotiek je prirodzené, že väčšina sufixálnych morfém má za určitých podmienok aj mutačný, aj transpozičný význam. Najšpecializovanejšie sú modifikačné sufixy, iný ako modifikačný význam majú takéto morfémy len zriedkavo.

Zostavenie prehľadnej sémantickej klasifikácie si vyžaduje nielen morfematické skúmanie, ale aj podrobný derivatologický a sémantický výskum. Naš výsledný inventár sufixálnych morfém obsahuje aj poznámky k významu a príslušnosti k určitej onomaziologickej kategórii. Môže sa teda stať východiskovým materiálom pre ďalší výskum v tejto oblasti.

Inventár sufixálnych morfém latinských substantív a adjektív usporadúvame kvôli prehľadnosti a ľahšej orientácii abecedne podľa zakončenia základnej morfémy. Podskupiny vytvárame na základe ďalších spoločných markantných znakov (napr. existencia určitého alternantu v nominatíve sg. a pod.). Suffixálne morfémy so špecifickými, inými ako formálnymi vlastnosťami sú uvádzané pod samostatnými názvami (Suffixálne deminutívne derivačné morfémy, Neexpresívne -ul- a -ill-, Modifikačné gradačné morfémy a prehodnotené gradačné morfémy). Do inventára sufixálnych morfém sa sprostredkovane dostávajú aj niektoré slovesné sufixy, ak sú súčasťou morfematickej štruktúry deverbatívnych substantív a adjektív. Tento fakt uvádzame v charakteristike týchto sufixov a zaraďujeme ich medzi sufixy s rovnakým zakončením.

Suffixálne derivačné morfémy sú teda zoradené takto:

- univokálne sufixy
- sufixy zakončené na -c:
  - deklinačne silné, v N sg. zakončené na -x
  - deklinačne slabé, vždy zakončené na -c
  - slovesný sufix -esc-
- sufixy zakončené na -d:
  - sufixy zakončené na -nd
  - sufixy so štruktúrou V + d
- sufixy zakončené na -e
- sufixy zakončené na -i
- sufixy zakončené na -l
- sufixy zakončené na -m

- sufixy zakončené na *-n*: – vždy zakončené na *-n*
– v N sg. zakončené na *-ō*: – so striedaním *-ō/-in*
– so striedaním *-ō/-ōn*
- sufixy zakončené na *-r*: – vždy zakončené na *-r*
– v N sg. zakončené na *-s*
- sufixy zakončené na *s*
- sufixy zakončené na *-t*: – sufixy zakončené na *-nt/-ns*
– v N sg. zakončené na *-s*
– sufixy so štruktúrou *V + t*
– slovesný sufix *-est-*
- ostatné sufixy: *-ig-*, *-inqu-*, *-āv-*, *-īv-*.

Na záver ponúkame ukážku rozsegmentovaných lexikálnych jednotiek v abecedne usporiadanom morfeomatickom slovníku latinských substantív a adjektív a v retrográdne usporiadanom slovníku. Jednotlivé druhy morfém označujeme rôznym typom písma podľa systému zavedeného v MSS. Koreňové morfémy označujeme tučným písmom, gramatické relačné morfémy kurzívou, derivačné afixy (prefixy, sufixy, postfixy) obyčajným (*ac-cīnc-t-us*). Jednoznačnú morfeomatickú hranicu naznačujeme spojovníkom, dvojbodkou pričleňujeme submorfy bez významu, čím vznikajú rozšírené hypermorfémy (*can-ī:c:ul-a*).

abecedné usporiadanie

ab-**simil**-*is*, *-e*
ab-**solū**-*t-iō-φ*, *-ōn-is f*
ab-**solū**-*t-us*, *-a*, *-um*
ab-**son**-*us*, *-a*, *-um*
abs-**tēm**-*i-us*, *-a*, *-um*
abs-**tīn**-*ē:ns-φ*, *-e:nt-is*
abs-**tīn**-*e:nt-i-a*, *-ae f*

retrográdne usporiadanie

pi-ā:bil-*is*, *-e*
in-ex-**pi**-ā:bil-*is*, *-e*
viol-ā:bil-*is*, *-e*
in-**viol**-ā:bil-*is*, *-e*
cōn-**sōl**-ā:bil-*is*, *-e*
in-cōn-**sōl**-ā:bil-*is*, *-e*
con-**templ**-ā:bil-*is*, *-e*

Uvedomujeme si, že v našom triedení sufixálnych derivačných morfém sa miešajú formálne, morfológické aj derivatologické kritériá. Cieľom však nebolo na tomto mieste ponúknuť vyčerpávajúcu systémovú klasifikáciu latinských sufixov, je to skôr pokus zostaviť čím prehľadnejší súbor umožňujúci rýchlu orientáciu v zložitom svete sufixálnych morfém latinských substantív a adjektív. Zostavenie prehľadnej systematickej klasifikácie si vyžaduje viacdimezióálne skúmanie, pretože morféma ako jazykový znak figuruje vo viacerých sférach jazykového skúmania (fonológia, derivatológia, onomaziológia, sémantika a pod). Naš výsledný inventár sufixálnych morfém obsahuje poznámky k rôznym vlastnostiam latinských sufixov od formy, funkcie, cez distribúciu až po poznámky k významu a príslušnosti k určitej onomaziologickej kategórii. Môže sa teda stať východiskovým materiálom pre ďalší výskum v rozličných oblastiach.

Literatúra:

- BOSÁK, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára: Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika. Slovtvorba) Jazykovedné štúdie. 19. Bratislava: Veda 1985. 131 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Sivá brada 1993. 199 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba. Ed. Martin Ološtiak, Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- HORECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 194 s.
- HORECKÝ, Ján: Obsah, forma a funkcia morfémy. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 1, s. 17 – 22.
- LEUMANN, Manu: Lateinische laut- und formenlehre. München: C. H. Beck'sche verlagsbuchhandlung 1977, s. 273 – 403.
- PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: Latinsko-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980. 1419 s.
- PULTROVÁ, Lucie: The ways and aims of Latin word-formation. Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2. Graecolatina Pragensia, XX, 2004, s. 143 – 151.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – ŠIMON, František – MOŠKO, Gustáv: Zásady morfematickej analýzy v morfematickom slovníku slovenčiny. Jazykovedný časopis, 1996, roč. 47, č. 1, s. 41 – 50.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 531 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIK, Martin – IVANOVÁ, Martina – ŠIMON, František – CZÉREOVÁ, Beáta – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína – BENKO, Vladimír – MOŠKO, Gustáv: Slovník koreňových morfémy slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 584 s.